

OSMANLI İDARESİNİN ERMENİ OKULLARINA YAKLAŞIMI (1878-1900)

Hakan ÖZDEMİR*

Özet

19. yüzyıl başından itibaren misyonerlerin hedef kitlesi olan “Ermeni milleti”, cemaatlerini bir arada tutabilmek ve bir ulusal bilinç oluşturabilmek için eğitim faaliyetlerine büyük ağırlık verirler. Bu yüzyıl, Osmanlı Devlet kurumlarının ve hukuki sisteminin büyük yapısal değişikliklere uğradığı Tanzimat ve I. Meşrutiyet dönemlerini de kapsamaktadır. 1863 Ermeni Milleti Nizamnâmesi Osmanlı milletleri için yapılmış ilk anayasal metin olarak kabul edilir. Eğitim sisteminde pek çok düzenlemeyi bünyesinde barındıran Maarif-i Umûmiye Nizamnâmesi 1869’da yayınlanır. Rusya ile yapılan savaştan büyük bir mağlubiyetle ayrılan Osmanlı devleti için, doğu vilayetlerindeki Ermeniler’in Ruslar’la işbirliği yapması büyük bir travma yaratacaktır. Abdülhamid, 1878 Berlin Anlaşması ile bölgede ıslahat yapmayı kabul etmesine rağmen, bunu hiçbir zaman pratiğe geçirmeye yanaşmaz. Ülkede çapında açılan Ermeni cemaat okullarının da bölücü faaliyetlerin odağı olduğu düşünülmektedir. Başta Ermeni okulları olmak üzere, hızla yayılan Gayrimüslim ve yabancı okullarını denetleyebilmek için 1886’da “*Mekâtib-i Gayrimüslime ve Ecnebiyye Müfettişliği İdaresi*” kurulur. 1888’de yayınlanan “*Mekâtib-i Gayrimüslime ve Ecnebiye Müfettişliği Nizamnâmesi*” ile sözkonusu okulların “*muzır*” faaliyetlere karşı denetimi için düzenlemeler yapılır. Ayrıca, eğitim sisteminin iyileştirilmesi ve etkin denetimin sağlanması için, aralarında Avlonyalı Ferid Paşa’nın da bulunduğu devlet adamları tarafından çeşitli raporlar hazırlanır. Ancak, Ermeni okullarında Abdülhamid’in arzu ettiği denetim sağlanamadığı gibi, padişahın şahsına ve devlete karşı saldırılar bir artış eğilimi göze çarpar.

Anahtar Kelimeler: Ermeni okulları, Abdülhamid, Avlonyalı Ferid Paşa, Mekâtib-i Gayrimüslime ve Ecnebiye Müfettişliği Nizamnâmesi

* Fatih Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Bölümü

Abstract

The Armenian “*millet*” in the Ottoman Empire were targeted by the missionary schools from the beginning of the 19th century. They’ve re-acted by opening private schools to be able to keep the community in a united form and raise the awareness of national identity. It was also a great period for the Ottoman modernization, especially Tanzimat era and the first Constitutional period. A lot of major structural changes were realized on the institutions, judicial and as well as educational system. It was a great reformation period especially for the non-Muslims and foreigners. Beside Tanzimat and Islahat edicts, a special regulation was created for the Armenian Nation in 1863, which is considered to be the first constitutional text in the Ottoman history. The government was aiming to improve learning system in a modern way, as well as to control the schools across the country. The Regulations of General Education (*Maarif-i Umûmiye Nizamnâmesi*) is implemented in this regard in 1869. Russo-Ottoman war of 1877-78, was a great trauma for the Government, due to Armenians in the eastern provinces to cooperate with the Russians.

According to Berlin Treaty of 1878, the Ottomans needed to carry out a reformation program in the region; however, Abdulhamid was unwilling to do anything on this matter. The Armenian community’s schools across the country are thought to be the focus of the separatist movement. The fast-spreading non-Muslim and foreigner, particularly Armenian schools alerted the the government and put their attention to create a “control mechanism” over them. To do so, in 1886, the Inspectorate Administration of Non-Muslims and Foreigners’ Schools (*Mekâtib-i Gayrimüslime ve Ecnebiyye Müfettişliği İdaresi*) was established. Two years later, in 1888, a Regulation called “*Mekâtib-i Gayrimüslime ve Ecnebiye Müfettişliği Nizamnâmesi*” is published to be able to control such schools’ “harmful” (*muzır*) activities. In addition, the improvement of the education system and ensure effective supervision, a variety of reports were created by the high ranking bureaucrats, e.g. Ferid Paşa of Vlore. However, Abdulhamid would not achieve to established full control mechanism, as he expected to perform. In contrary, an increase tends to stand out in attacks against the Sultan’s personality and the governmental institutions.

Keywords: Armenian Schools, Abdulhamid, Ferid Paşa of Vlore, The Regulation of Inspectorate of Non-Muslims and Foreigners’ Schools.

GİRİŞ

Eğitim ve öğretimin bir toplumu şekillendirmedeki en önemli etken olduğu fazlaca tartışmaya gerek kalmayan bir konudur. Bununla birlikte, yine insan

Osmanlı İdaresinin Ermeni Okullarına Yaklaşımı (1878-1900)

davranışlarını ve gelecek ideallerini belirlemede başat öneme sahip “din”in eğitimle birleşmesi; yani, din temelli toplumsal sınıfların kurdukları eğitim kurumlarının varlığı ve işlevi, bir devlet için yönetilmesi oldukça hassas ve aynı ölçüde de zor bir alan olarak kabul edilebilir.

Bizans’ın büyük mirasını da bünyesine katarak, en eski medeniyet havzalarıyla birlikte Avrupa ortalarına kadar uzanan Osmanlı İmparatorluğu, içinde barındırdığı etnik ve kültürel çeşitliliği yansıtan, başta Ermeniler olmak üzere kadîm Hıristiyan toplulukları ve pekçok farklı unsuru barındırıyordu. Fransız İhtilâli sonrası yoğunlaşan milliyetçi akımlardan en çok etkilenenlerin başında da Osmanlı gibi büyük imparatorluklar geliyordu. Bu nedenle, kimi tarihçiler tarafından, isabetli bir şekilde “en uzun yüzyıl” olarak isimlendirilen XIX. Yüzyıl, Osmanlı İdaresi için hem modernleşme ve ayakta kalma, hem de bünyesindeki hareketlenmeleri en uygun şekilde kontrol altında tutabilme çabası ile geçmiştir.

Misyoner okulları ile büyük ivme kazanan okul yatırımları, Rum ve Ermeni cemaat okullarının sayılarının hızla artması ve bu okulların bazılarının aynı zamanda etnik temelli, siyasi bir ayrışma merkezleri işlevini görmeleri nedeniyle özellikle II. Abdülhamid döneminde, o zamana kadar ihmal edilen (ya da edilmek zorunda kalınan) sıkı bir denetime tabi kılınmışlardır.

Bu çalışmada, genel olarak gayrimüslim, özelde de Ermeni okulları ve Osmanlı yönetiminin bu okullara dönük politikaları; özellikle de Ermeniler için bir dönüm noktası olarak görülen¹ 1878 Berlin Anlaşması ile XIX. Yüzyıl’ın sonu arasındaki 22 yıllık süre ele alınmıştır. Osmanlı Devleti ile gayrimüslim tebasının ilişkisi ile başlayarak II.Abdülhamid dönemindeki “kontrol altına alma” çabaları üzerine, padişaha sunulmuş bazı raporlar ve teftiş nizamnâmesi gibi arşiv belgelerini de kullanarak bir inceleme çalışması yapılacaktır. Özellikle 6 yıl gibi uzunca bir süre sadrazamlık yapmış Avlonyalı Ferid Paşa’nın, Şura-yı Devlet Âzâsı olduğu bir dönemde (1889) kaleme aldığı ve günümüze kadar dikkatten kaçmış gözükten raporu, bu çalışmadaki en önemli belge olma iddiasındadır.

¹ George A. Bournoutian, *Ermeni Tarihi*, Çev. Ohannes Kılıçdağı (İstanbul: Aras Yayıncılık, 2011), s.213.

Gayrimüslim, Zımmî, Azınlık kavramları

"Gayrimüslim", Müslüman olmayanlar, İslâm dinine inanmayan bütün grupları kapsayan bir terim olarak kabul edilebilir.² İslâm dinini benimsemiş ve toplumsal kurallarını buna göre şekillendirmiş bir devletin hakimiyetini tanımak ve "cizye" vergisini ödemek şartıyla, belirli süresiz bir koruma altına alınan tebaaya "zımmî" denir.³

Zımmîler genel olarak Müslümanlarla aynı haklara sahip olsalar da kendi inançlarını yaşamak ve dînî uygulamalarını, -bazı istisnalar haricinde- özgürce yaşama hakkına sahiptirler. Müslüman olan, yönetim ve genişleme stratejisinde dîni referans olarak alan padişahlar tarafından idare edilen Osmanlı Devleti içinde yaşayan gayrimüslimler, İslâmî kâideleri esas alan devlet mahkemelerinde uygulanan genel hukuka tabi idiler.

"Ekalliyet" (Azınlık) kavramı ise, daha çok son yüzyılda ortaya çıkmış, bir devlet içerisindeki baskın unsurdan, ırk, dil, din, kültür olarak ayrılan ve nüfus olarak da daha az olan topluluklar olarak tanımlanabilir.⁴ İçinde bulunduğu devlete herhangi bir vatandaşlık bağı bulunmayanlara ise "yabancı" denilebilir.

Fetih sonrası kurumsallaşma, Millet Sistemi ve Ermeni Milleti

II. Mehmed, 1453'teki fetih ile Sezarlar'ın varisi olarak Roma tahtına oturdu.⁵ Konstantinopolis'i gerek mimârî, gerekse sosyal açıdan yeniden şekillendirerek, İstanbul'u gerçek bir İmparatorluk başkentine dönüştürdü. Fatih, uzunca bir süredir pek çok açıdan durgunluk yaşayan şehri, inşa ettirdiği çarşılar ve medreselerle; dışarıdan göç ettirerek getirdiği yeni topluluklarla canlandırmaya başladı.

Osmanlı hakimiyetindeki topraklarda yaşayan gayrimüslimlerin kurumsal olarak ilk kez yapılanmaları fetihten hemen sonra Grek Ortodoks Patrikliği'nin

² Ahmet Özel, "Gayrimüslim", *İslâm Ansiklopedisi*, Cilt. 13 (İstanbul:Türkiye Diyanet Vakfı, 1996), s. 418.

³ Cl. Cahen, "Zimme", *İslâm Ansiklopedisi*, Cilt. 13 (İstanbul:Millî Eğitim Basımevi, 1986), s. 566-571.

⁴ Hidayet Vahapoğlu, *Osmanlı'dan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okullar* (İstanbul: Millî Eğitim Basımevi, 1997), s. 17.

⁵ "The young conqueror now sat on the throne of the Caesars; He saw in himself limitless authority" Halil İnalçık, *The Ottoman Empire: The Classical Age 1300-1600* (London: Phoenix, 1997), s. 26.

işlevsel hale getirilmesi ve 1461’de Bursa Metropolitleri Ovakim’in ilk Ermeni Patriği olarak belirlenmesi ile (Habeşî, Nasturi, Süryanî, Kıptî’leri de kapsayacak şekilde) “Ermeni Milleti”nin kurulmasıyla başlar.⁶ İdarî, malî, adlî konularda bağımsız, devlet içinde devlet bir otonomi olduğu kimilerince iddia edilse de, hâkim görüşe göre sadece evlenme, çeyiz, nafaka ve dînî konulardaki küçük yargılama ve cezalandırma yetkileri bulunan ruhânî reisler tarafından idare edilen, “dînî temelde” sınıflandırılmış bu topluluklara “millet” ismi verildi.⁷

II. Mehmed döneminde, özünde İmparatorluğun gayrimüslim tebaası ile cemaat önderleri üzerinden, tek bir noktadan sağlıklı bir iletişim kurması, yönetimin de kolaylaşması ve etkinleşmesini sağlıyordu. Ayrıca, şehrin belirli semtlerine yerleşmeleri, giyim-kuşam farklılıkları ile hem imparatorluk imajı açısından bir çeşitliliği yansıtıyor, hem de toplum içinde bir oto-kontrol mekanizması sağlıyordu.⁸

Kadîm bir topluluk olmalarına rağmen, yüzyıllar boyunca Persler, Roma-Bizans ve Türkler’in egemenliğinde kalmış olan Ermeniler, millet sistemi ile ilk kez o dönem için değerli görülebilecek bir statüye sahip oluyorlardı. “Millet-i sâdika” olarak da isimlendirilen Ermeniler yüzyıllar boyunca Anadolu’da Türklerle birlikte uyum içinde varlıklarını sürdürmüşlerdi. Bu süreçte kayda değer herhangi bir sıkıntıya rastlanmaz.

Klasik dönemde, Kiliselerin içinde, bahçesinde veya yakınlarında bulunan gayrimüslim okulları, Cemaatlerin Ruhânî Meclisleri tarafından kurulup idare edilmişlerdir. İlerleyen dönemlerde ise (özellikle XIX. Yüzyılda), bu okullardaki dînî ağırlık; sekülerleşme ve dünya konjonktüründeki değişimle paralel olarak “etnik ağırlık” kazanmaya başlamıştır.

İstedikleri şekilde okul açabilme ve eğitim programlarını belirleyebilme imkânına sahip olan Gayrimüslimler’in, son Yüzyılda, bu okullar üzerinden bağımsızlık tohumlarını aşıladıkları yaygın olarak öne sürülmektedir.⁹ Devletin başlangıçta bir lütuf olarak tanıdığı kendi dil, din ve kültürlerinde eğitim ve cemaat halinde yaşama hakkı, son dönemlerde Batılı devletlerin

⁶ Macit Kenanoğlu, *Osmanlı Millet Sistemi* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2007), s. 35.

⁷ Bilal Eryılmaz, *Osmanlı Devleti’nde Gayrimüslim Tebaanın Yönetimi* (İstanbul: Risale Yayınları, 1996), s. 44.

⁸ Vahapoğlu, *Osmanlı’dan Günümüze*, s. 89.

⁹ Eryılmaz, *Gayrimüslim Tebaanın*, s. 47.

teşvik ve destekleriyle İmparatorluğun siyasi birliği ve varlığına karşı kullanılan bir güce dönüşecektir.¹⁰

Misyoner Okulları ve Ermeniler üzerindeki etkisi

American Board of Commissioners for Foreign Missions (ABCFM)'in 1819'da ilk kez Osmanlı topraklarında faaliyete başlaması, hemen ardından da ilk hedef olan Müslüman ve Yahudiler'de etkili olunamaması nedeniyle Ermeniler'e yönelmeleri, bu toplum üzerinde önemli bir etki ve bağımsız Ermenistan kurulması yönünde bir bilinçlenme yaratmıştır.¹¹ Başlangıçta Protestanlığı yaymak amacıyla yoğun bir gayret gösteren ABCFM'in bu faaliyetlerine "ilgisiz" kalan¹² Devlet, Cemaat Reislerinden gelen şikâyetler üzerine çeşitli tedbirler almaya çalışır; ancak, Amerika ve Avrupa Devletlerinin yaptırım ve baskıları sonucunda geri adım atmak zorunda kalır. Misyoner okullarından mezun olan Ermeniler gerek bu okullarda, gerekse kendi cemaat okullarında öğretmenlik yapmak suretiyle toplum üzerinde etkinliklerini artırır. Fransız ihtilâli sonrasında hızla gelişen milliyetçilik ve modern sömürgecilik faaliyetleri ile XIX. Yüzyıl başında yaygınlaşan misyonerlik çalışmalarının dönemsel olarak örtüşmesi dikkat çekicidir.¹³

19. Yüzyılda Ermeniler

Osmanlı Devleti'nin Rusya ile olan zorlu savaşları ve İmparatorluk coğrafyasındaki Ortodokslar üzerinde Rusya'nın kurmak istediği hâmilikten kaynaklanan sorunlar nedeniyle Rumlar, devlet teşkilatındaki önemli pozisyonları Ermenilere ve Türklere terketmeye başlar. Sırp isyanları, ardından

¹⁰ Ersoy Taşdemirci, Türk Eğitim Tarihinde Azınlık Okulları ve Yabancı Okullar, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı. 10 (2001), s. 12.

¹¹ Celal Öney, *II. Abdülhamid Döneminde Anadolu'da Meydana Gelen Ermeni İsyanlarında Amerikan Misyoner Okullarının Rolü*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Balıkesir Üniversitesi (2010), s. 155.

¹² Çağrı Erhan, "Ottoman official attitudes towards American Missionaries", içinde: *International Conference on The United States and the Middle East: Cultural Encounters*, Yale University (December 2000).

¹³ Erdoğan Keskinkılıç, "Biblelands Arşivi ve Osmanlı Topraklarında İngiliz Misyoner Evangelist Faaliyetleri", *Akademik Araştırmalar Dergisi*, Cilt. 10, No. 37, (Temmuz 2008), s. 102-120.

Osmanlı İdaresinin Ermeni Okullarına Yaklaşımı (1878-1900)

1821-1829 arasındaki Yunan ayaklanmalarıyla gelen bağımsızlık akımları hem Osmanlı topraklarında daralmaya, hem de Rum tebaası ile ciddi bir güven krizine girmesine neden olur. Öte yandan, özellikle 1753-1853 yılları arası Osmanlı Ermenileri için altın çağ olarak görülür.¹⁴ Şehirlere göç eden Ermenilerin sayısı 1856'dan sonra büyük bir artış gösterir.¹⁵

Osmanlı toplumsal katmanları içinde önemli bir yere sahip olan Ermeniler dört gruba ayrılabilir: İlk grup, özellikle İstanbul ve İzmir civarındaki, ticaret, sanat ve bürokraside etkin olan, burjuvazi olarak nitelenebilecek “ümera” sınıfı (Dadyan, Kavafyan, Balyan, Düzyan, Vartovyan aileleri vb.); ikincisi tüccar, esnaf, doktor, eczacı ve alt-kademe yöneticilerden oluşan sınıf; Üçüncü ve en büyük grup, tarım ve çiftçilikle iştigal eden ve ülke geneline yayılmış olanlar; Ve son grup da yüksek ve dağlık bölgelerde yaşayan, hayvancılıkla geçinen, ama aynı zamanda silahlı çeteleri barındıranlardır.¹⁶

McCarthy, 19. Yüzyıldaki ekonomik ve sosyal değişimlerin, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Hristiyanlara bir “üstünlük duygusu” kazandırdığını, (Okullar vasıtasıyla oluşan) eğitim düzeylerinin yüksekliğinin ve Avrupa devletleriyle olan ilişkilerinin de bunu desteklediğini ifade eder.¹⁷

Ermeni toplumunun iç ve dış münasebetlerde ulaştığı siyasî, iktisadî ve kültürel ilerlemenin, Devlete karşı kalkışma hareketlerinde büyük etkisi olduğu söylenebilir. Bununla birlikte, Ermeni Kilisesi de, (sekülerleşmeyle ve Protestanlaşmayla) birlikte tehlikeye girdiğini gördüğü varlığını sürdürebilmek için bir “devlete” ihtiyaç duyuyordu.¹⁸ 19. Yüzyılın ikinci yarısında gerek kiliselerde, gerekse de okullarda milliyetçi cereyanlarının hız kazandığı göze çarpmaktadır.¹⁹

Reformlar ve Gayrimüslim unsurlara daha fazla özgürlük

- Tanzimat Fermanı (1839)

¹⁴ Recep Şahin, *Türk İdarelerinin Ermeni Politikaları* (İstanbul: Ötüken Yayınları, 1988), s. 75-80.

¹⁵ Bournoutian, *Ermeni Tarihi*, s. 211.

¹⁶ Peter Balakian, *The Burning Tigris: The Armenian Genocide and America's response* (Newyork: HarperCollins e-books, 2003), s. 51-52.

¹⁷ Justin McCarthy, *Ölüm ve Sürgün*, Çev. Bilge Umar (İstanbul: İnkılâp, 1998), s. 6-7.

¹⁸ Nejdet Bilgi, *Ermeni Tehciri ve Boğazlıyan Kaymakamı Mehmed Kemal Bey'in Yargılanması* (Ankara: KÖKSAV, 1999), s. 1-2.

¹⁹ Vahapoğlu, *Osmanlı'dan Günümüze*, s. 25.

Osmanlı İdaresinin Ermeni Okullarına Yaklaşımı (1878-1900)

- Islahat Fermanı (1856)
- Ermeni Milleti Nizamnâmesi (1863)
- Kanun-u Esâsi (1876)

1839'da Sultan Abdülmecid'in onayıyla ilan edilen Gülhane Hatt-ı Hümayunu (Tanzimat Fermanı), yönetimin düzenlenmesini amaçlayan "adaletnâme" geleneğini yansıtır, temel hakları teminat altına alarak, vergi toplama ve askere alma gibi konularda yeni düzenlemeler getirecektir. II. Mahmut'un, "*Ben tebaanın Müslümanını camide, Hristiyanını kilisede, Musevisini de havrada fark ederim. Cümlesi hakkındaki muhabbet ve adaletim kâvidir ve hepsi hakiki evladımdır.*" sözleri Tanzimat Fermanı'nda "*Osmanlı memleketlerinde yaşayan, hangi din ve millete mensup olurlarsa olsunlar bütün teba can, mal ve namus güvencesine sahip olacaktır*" olarak karşılık bulmuştur.²⁰

1856 Islahat Fermanı ise gayrimüslimler açısından daha önemli bir açılım getirecektir. Tanzimat Fermanı'nda açık olarak ifade edilmemiş olan, Hristiyan ve Müslüman tebaanın hukuk önünde eşitliğini ilkesini vurgulamıştır. Klasik dönemde Kilise ve okul açma "ferman"a bağlıken Islahat Fermanı ile gelen büyük rahatlama sayesinde yabancı ve gayrimüslim okullarının sayısında büyük bir artış göze çarpar.²¹

Ermeni Milleti Nizamnâmesi 1860'da hazırlanmış ve Sultan Abdülaziz tarafından 1863'te onaylanarak yürürlüğe girer. Osmanlı'daki modern anlamda ilk anayasal metin olarak kabul edilen bu düzenleme ile Ermenilere devlet içinde önemli bir konum verilmiş oluyordu. Okullardaki denetim işlevinin cemaatlerin kendilerine bırakılması Ermeni Milleti Nizamnâmesi'nde şöyle ifade edilir:

"Madde 10 – Patrik, Ruhban ve okul öğretmenleriyle; kilise, manastır, okul ve hastane memurlarından nizamnâmeye aykırı hareket edenlerin hizmetten uzaklaştırılması konusunu ilgili meclis ve komisyonlara sunabilir."²²

²⁰ Filiz Özkan Aydemir, *Salnamelere Göre Balıkesir'de Eğitim ve Eğitim Kurumları (1876'dan 1908'e)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Balıkesir Üniversitesi (2009)

²¹ Şamil Mutlu, *Osmanlı Devleti'nde Misyoner Okulları* (İstanbul: Gökkuşe Yayınları, 2005), s. 25.

²² Murat Bebiroğlu, *Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslim Nizamnameleri*, Haz. Cahit Külekçi (İstanbul: Akademi Matbaası, 2008), s. 139.

Osmanlı İdaresinin Ermeni Okullarına Yaklaşımı (1878-1900)

1876 Kanun-u Esâsi Avrupa'daki örneklerini esas alarak hazırlanmış olan ilk Osmanlı anayasasıdır. Krikor Odyan tarafından temsil edilen Ermeniler de 1876 Anayasası'na katkı yapmışlardır.²³ Eğitim ve okullarla ilgili olan 15, 16 ve 17 maddeleri şöyledir:²⁴

Madde 15 - Emri tadrîs serbesttir. Muayyen olan kanuna tebaiyyet şartile her Osmanlı umûmi ve husûsi tedrise mezundur.

Madde 16 - Bircümle mektepler Devletin taht-ı nezâretindedir. Tebaa-i Osmâniye'nin terbiyesi bir siyâk-ı ittihât ve intizâm üzere olmak için iktizâ eden esbâba teşebbüs olunacak ve milel-i muhtelifenin umûr-u i'tikâdiyelerine müteallik olan usûl-ü ta'limiyeye hâlel getirilmeyecektir.

Madde 17 - Osmanlıların kâffesi huzûr-u kânûnda ve ahvâl-i dînîye ve mezhebiyeden mâa'da memleketin hukûk ve vezâifinde mütesâvidir.

Kanûn-u Esâsi'nin ilanı sonrasında, Sultan II. Abdülhamid'in 20 Mart 1877'de İlk Osmanlı Meclisi'ni Açış Konuşmasında:²⁵

“..Büyük ecdadımız Fatih Sultan Mehmed Han merhumun din ve mezhep serbestliği ile hürriyetin temini konularında gösterdiği müsaadeler hepinizin malûmudur. Diğer geçmiş büyüklerimiz de bu yolu takip ederek hiçbir zaman mezhep ve tören serbestliğine hâlel getirmemişlerdir. Altı yüz seneden beri tebaamızdaki sınıfların milliyet, mezhep ve dillerini muhafaza edebilmeleri, belirtilen adalet hususunun tabii bir neticesidir ki bu durum inkâr edilemez.”

diyerek devletin gayrimüslim tebaaya yaklaşımını, Fatih dönemini referans vererek ifade eder.

²³ Bournoutian, *Ermeni Tarihi*, s. 213.

²⁴ *Salnâme-i Devleti-i Âliyye-i Osmâniyye*: 1305 (Dersaadet: Mahmut Bey Matbaası, 1889), s. 103.

²⁵ BOA Y.EE, 71/35, içinde: Uğur Ünal, “Sultan II. Abdülhamid'in İlk Osmanlı Meclisi'ni Açış Konuşması (20 Mart 1877)”, *Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, Prof. Dr. Reşat GENÇ Özel Sayısı, Cilt. 2 (2009), s. 916-929.

1869 Maarif-i Umûmiye Nizamnâmesi

1 Eylül 1869²⁶ tarihli Maarif-i Umumiye Nizamnâmesi ile Osmanlı Devleti'ndeki resmî devlet okullarıyla birlikte, özel, gayrimüslim ve yabancı okullarıyla ilgili uygulamaları yasal bir çerçeveye yerleştirilmiştir.²⁷ Nizamnâme'nin bu bağlamdaki en önemli kısmı 129. maddesidir.²⁸

“Mekâtib-i Hususiye bazı mahallerde cemaatler tarafından veya gerek tebaa-i Devlet-i Aliyye ve gerek tebaa-i ecnebiyeden olan efrad ve eşhastan biri canibinden ücretli veya ücretsiz olarak ihdas ve tesis olunan mekteplerdir ki bunların masarifat ve muhassasatı ya müesseseleri tarafından veyahut merbut oldukları vakıfları canibinden idare ve rüyet kılınır. Memalik-i şahanede bu nevi mekteplerin tesisine evvela muallimlerin yedinde Maarif Nezareti Canibinden veyahut mahalli maarif idaresinden şahadetname bulunmak ve saniyen bu mekteplerde adaba ve politikaya mugayir ders okutturulmamak için talim olunacak derslerin cetveli ve kitapları Maarif Nezareti'nden veyahut mahalli maarif idaresinden tasdik edilmek üzere, taşrada ide vilayet maarif idaresiyle vilayet valisi tarafından ve Dersââdette Maarif Nezareti canibinden ruhsat-ı resmiye verilir. Bu iç şart kâmilen mevcut olmadıkça Mekâtib-i Hususiye küşadına ve devamına ruhsat verilmez ve devamına ruhsat verilmez ve hilafında hareket vukuu tarihinde men ve sed'olunur. Mekâtib-i Hususiye küşad edenlerin tayin edecekleri hocaların yedlerinde şahadetname bulunduğu halde anı maarif idaresine tasdik ettirmeleri lâzım gelecektir.”

Bu maddeyle sözkonusu okulların yavaş yavaş “kontrol altına alınması” hedefleniyordu.²⁹

- Özel okulların masraflarının kurucuları tarafından karşılanması,
- Öğretmenlerin istihdam edilebilmeleri için Maarif Nezareti'nden veya Vilâyet Maarif Müdürlüğü'nden şahadetnâme almaları,

²⁶ Bu tarih Haydaroğlu'na göre 7 Eylül 1869'dur. Bkz. İlknur Polat Haydaroğlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Okullar* (Ankara: Ocak Yayınları, 1993), s. 23.

²⁷ Selçuk Akşin Somel, *The Modernization of Public Education in the Ottoman Empire, 1839-1908* (Leiden: Brill, 2001), s. 89.

²⁸ Vahapoğlu, *Osmanlı'dan Günümüze*, s. 123.

²⁹ Haydaroğlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda*, s. 25.

Osmanlı İdaresinin Ermeni Okullarına Yaklaşımı (1878-1900)

• Yeni açılacak bir okulda uygulanan müfredatta ve okutulacak ders kitaplarında Osmanlı devletinin siyasetine veya genel ahlâka aykırı derslerin ve bilgilerin olmaması,

• Ancak denetimleri yapılan okullara Maarif Nezareti tarafından ruhsat-ı resmiye verilmesi gerekiyordu.

Bu madde kanunun neşrinden 3 yıl sonra yürürlüğe konacaktır.

Vilayetlerde bulunan yöneticilerin okullara ruhsat vermektan imtina etmeleri de bu okulların faaliyetlerini engelleyememiştir. Nizamnâme ile getirilen düzenlemeleri hayata geçirebilecek kadrolar bulunamamıştır.³⁰ Ayrıca, Yabancı okulların ve gayrimüslim okullarının hâmisî rolüne soyunan Avrupa Devletleri'nin elçilikleri, bunu maddeyi ve hükümlerini ciddiye almamış ve fiilen uygulanamaz duruma gelmesine neden olmuşlardır.³¹

Somel'e göre, bu Nizamnâmenin 18-26. maddelerine istinaden gayrimüslim cemaatleri için Maarif Nezâreti eliyle açılması öngörülen ibtidâîye ve rüşdiye mektepleri "Tanzimat Döneminin Osmanlılık siyaseti"nin bir yansımasıydı.³² İdâdîler için ise Müslüman-gayrimüslim ayrımı yapılmamış ve bu okulların karma olmaları öngörülmüştür.³³ Gayrimüslim ve Yabancı okullarının Osmanlı devletinin bütünlüğüne dönük olumsuz etkilerinin yanında, Türk eğitim sisteminin gelişimi üzerinde önemli katkıları gözardı edilmemelidir.³⁴

1878: Krizin başlangıcı

1877-78 Osmanlı-Rus Harbi neticesinde Ayastefanos Anlaşmasının 16. Maddesine³⁵ göre Rusya, Ermenilerin bulunduğu şehirlerden çekilecek ve Bâb-ı Âlî buradaki Ermenilerin reform taleplerini dikkate alacak, Kürt ve Çerkezler

³⁰ Mutlu, *Osmanlı Devleti'nde*, s. 374.

³¹ Mutlu, *Osmanlı Devleti'nde*, s. 26.

³² Selçuk Akşin Somel, "Osmanlı Ermenilerinde Kültür Modernleşmesi, Cemaat Okulları ve Abdülhamid Rejimi" içinde: *İmparatorluğun çöküş döneminde Osmanlı Ermenileri* (İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2011), s. 99.

³³ Halit Ertuğrul, *Kültürümüzü Etkileyen Okullar* (İstanbul: Nesil Yayınları, 2010), s. 98.

³⁴ Haydaroğlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda*, s. 1.

³⁵ 1878 Ayastefanos Antlaşması 16. Madde: "Osmanlı Devleti, Ermenilerin yerleşmiş olduğu eyaletlerde bölge menfaatlerinin gerektirdiği islahat ve tensikati vakit kaybetmeksizin icra edeceğini ve Ermenilerin Kürtlere ve Çerkezlere karşı emniyetini koruyacağını taahhüd eder" Eryılmaz, *Gayrimüslim Tebaanın*, s. 187-188.

karşı güvenliği sağlayacaktır.³⁶ Rusya'nın Ermeniler üzerindeki nüfuzunu güçlendirmeye dönük bu yaklaşımına rağmen, Avrupa Devletlerinin tesiriyle, Osmanlı Ermenilerini uluslararası anlaşmaların bir nesnesi haline getiren Berlin Konferansı toplanmıştır.³⁷ Berlin Anlaşması'nın 61. maddesine göre, Osmanlı Devleti, Ermenilerin en yoğun bulunduğu altı Doğu vilâyetinde reform yapacağını taahhüd eder.

Patrikhane'den de bir heyetin katıldığı Berlin Anlaşması, Ermeniler için tam bir hayal kırıklığı yaratmıştır.³⁸ Arzu edilen neticenin elde edilemeyişi "isyan ve mücadele" yolunu açmış, bilahare hem Batı ülkelerinin dikkatini çekmek, hem de bağımsızlık yolunda faaliyetlerde bulunmak için 1887'de Hınçak, 1890'da Taşnak örgütlerini kurulması sürecini başlatmıştır.³⁹

1890'da Erzurum isyanı, Musa Bey Olayı ve Kumkapı gösterisi; 1892-93'te Merzifon, Kayseri ve Yozgat olayları; 1894 Sason; 1895 Bâb-ı Âlî olayı, Zeytun isyanı, Trabzon, Gümüşhane, Bayburt, Erzurum, Hınıs, Muş, Bitlis olayları; 1896 Van isyanı ve 26 Ağustos 1896'daki Osmanlı Bankası baskını ile Ermeni tedhiş hareketleri hız kazanır.⁴⁰ Bu da, reformların askıya alınmasını; tam tersine daha sıkı bir şekilde tüm Ermeni kurumlarının denetim altına alınmaya çalışılmasını doğuracaktır.⁴¹ 21 Temmuz 1905'te Ermeniler tarafından II.Abdülhamid'e düzenlenen suikast girişiminin, Sultan'ın endişelerine ve sıkı denetim politikasına haklılık kazandırdığı düşünülebilir.⁴²

Misyoner okullarından mezun olan ve genellikle 1880 sonrası Ermeni okullarında öğretmenlik yapmaya başlayan genç Ermeniler, hem Osmanlı devlet

³⁶ Balakian, *The Burning Tigris*, s. 39.

³⁷ Somel, "Osmanlı Ermenilerinde", s. 87.

³⁸ "Armenians hoped that the treaties of San Stefano and Berlin, both signed in 1878 in the aftermath of the Russo-Turkish war, would enable the major powers to intervene more directly in Ottoman affairs to alleviate their plight. Yet, none of the powers demonstrated a serious interest in the implementation of the promised reforms. Loosely organized groups formed in the 1870s and early 1880s to repel Turkish and Kurdish attacks, by the next decade became organized political parties espousing revolutionary ideologies and strategies: the Armenakan Party in 1885 in Van, the Hnchakian (Bell) Revolutionary Party in 1887 in Geneva, and the Hai Heghapokhakan Dashnaksutiun (Armenian Revolutionary Federation) in 1890 in Tiflis". Simon Payaslian, *United States Policy Toward the Armenian Question and the Armenian Genocide* (Palgrave Macmillan, 2005), s. 4.

³⁹ Caroline Finkel, *Rüyadan İmparatorluğa Osmanlı*, Çev. Zülal Kılıç (İstanbul: Timaş Yayınları, 2010), s. 445.

⁴⁰ Vahapoğlu, *Osmanlı'dan Günümüze*, s. 27.

⁴¹ Carter V. Findley, *Modern Türkiye Tarihi (1789-2007)*, Çev. Güneş Ayas (İstanbul: Timaş Yayınları, 2011), s. 142-144.

⁴² Eryılmaz, *Gayrimüslim Tebaanın*, s. 194-195.

Osmanlı İdaresinin Ermeni Okullarına Yaklaşımı (1878-1900)

sistemini, hem de Ermeni Cemaat kurumlarını eleştiriyorlardı. Somel'e göre bu durum, "*devrimci hareketlerde tırmanma, otoriteye başkaldırma ve Devlet-Cemaat çatışmasını getirecek ve Abdülhamid rejiminin de bu okulları denetleme ve kontrol altına alma yönündeki yaklaşımına neden olacaktır.*" 1880'e geldiğinde, daha iyi koordine olabilmek için "Ermeni Okullar Birliği"nin kurulması dikkati çekmektedir.⁴³

Bazı okullarda Ermeni örgütlerine yardım amacıyla piyango düzenlendiğine dair belgelere de rastlamak mümkündür.⁴⁴ Çeşitli kanallarla İmparatorluk sınırlarındaki Ermeni Cemaat önderlerine yurtdışından gönderilen bazı talimatlarda, "Ermeni çocuklarının kesinlikle devlet okullarına gönderilmemesi" vurgulanır.⁴⁵ Aşağıdaki iki belge aslında durumu açıkça ifade etmektedir:

"...Ermeni fesatçılarının maarif aracılığıyla yeni yetişen Ermenileri zararlı milliyetçi maksatlarına hizmet edecek şekilde eğiterek ihtilâl heveslilerini çoğaltmak girişiminde buldukları yaptıkları yayınlardan anlaşıldığından Maarif Nezâretince Ermeni okullarının devamlı denetim altında tutulup zararlı öğretime meydan verilmemesi,..."

29 Nisan 1888, Sadrazam Kâmil⁴⁶

"Bugün olağanüstü bir şekilde şiddet ve önemi ortaya çıkmaya başlayan Ermeni Meselesi içte ve dışta büyük bir sıkıntının doğup gelişmesine sebep olma eğilimi göstermektedir. Vaktiyle memurların gafletinden yararlanılarak her tarafta Ermeni okulları vasıtasıyla aşılana bozguncu fikirler bugün en uzak yerlerde bulunan Ermeni çocuklarına

⁴³ Somel, "Osmanlı Ermenilerinde", s. 87-95.

⁴⁴ Recep Karacakaya, *Kaynakçalı Ermeni Meselesi Kronolojisi (1878-1923)* (İstanbul: Başbakanlık Basımevi, 2001), s. 11.

⁴⁵ Londra ve Marsilya Ermeni Komitesi Ortak Sekreterliği tarafından 9 Ağustos 1892 tarihinde Adana Ermeni Baspiskoposu'na gönderilmiş ve oradan da dolaylı olarak Türkiye'deki başlıca komitelere bildirilmiş olan mektup:

"*Silah üretme hususunda ilerleme sağlayınız ve Ermeni çocuklarını Osmanlı okullarına göndermeyiniz. Çünkü Türklerle dostluk bağları kurarlar.*" BOA. HR.SYS. 2789/8; "*Çocukları iyi okutunuz ve onları Müslüman okullarına bırakmayınız, çünkü iki genç arasında kurulacak kontak, sevgi ve sefkat doğurabilir. Ne pahasına olursa olsun bundan kaçınmak lazımdır.*" BOA. HR. SYS. 2788/23, içinde: Yusuf Sarınoy ve BOA Yayın Kurulu, *Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Fransız İlişkileri (1879-1918) I.* (Ankara: Başbakanlık Basımevi, 2002), s. 29-44.

⁴⁶ Bâb-ı Âlî, Daire-i Sadâret , Âmedi-i Divân-ı Hümâyûn, BOA, Y. A. HUS, 213/62, içinde: Yusuf Sarınoy ve BOA Yayın Kurulu, *Osmanlı Belgelerinde Ermeni-İngiliz İlişkileri (1845-1890) I.* (Ankara: Başbakanlık Basımevi, 2004), s.124-125.

varıncaya kadar yayılmıştır.”

23 Eylül 1890,

Zabtiye Nâzırı Nâzım⁴⁷

Okullar, Cemaat teşkilatlarına bağlı olduğundan devlet denetimi “sözde” kalıyor; yapılmak istenen müdahaleler Patrikhane tarafından engelleniyordu.⁴⁸

Denetim çabaları

- Rumeli-i Şarkînin Nizamnâme-i Dâhilîsi (1879)
- Encümen-i Teftiş ve Muayene Hey’eti (1881)
- Rumeli Şarkî Vilâyetinin Mebâdi-i Tadrîs Hakkındaki Kanun (1881)
- Mekâtib-i Gayrimüslime ve Ecnebiyye Müfettişliği idaresi (1886)
- Vilâyat-ı Şâhâne Maarif Müdürlerinin Vezâifini mübeyyin Talimat (1896)
- Tetkik-i Müellefât Komisyonu (1896)

Etnik çeşitlilik açısından zengin bir bölge olan Doğu Rumeli’de uygulanan “Rumeli-i Şarkînin Nizamnâme-i Dahîlisi” ile bu bölgedeki okulların Maarif Müdürüne bağlı olacağı, öğrencilerin kendi dini haricindeki bir okula gidemeyeceği, denetimin ise bağlı bulunduğu cemaate ait saygın bir kişi tarafından yapılacağı hükme bağlanmıştır. 138-139. Maddelerde gayrimüslim okullarına devlet tarafından belirli ölçülerde maddî yardım yapılabileceği hususu dikkat çekicidir.⁴⁹

Rumeli Şarkî Vilâyetinin Mebâdi-i Tadrîs Hakkındaki Kanun ile denetim yetkisi Maarif-i Umûmiye Müdürüne verilirken; dinî konulardaki programları belirleme yetkisi Rûhânî liderlere verilmiştir.⁵⁰ 1881’de çeşitli dillerde yazılmış kitapların “muzır” içerik bakımından kontrol edilmesi için “Encümen-i Teftiş ve Muayene Hey’eti” kurulur. 1896’da bu kurumun üzerine “Tetkik-i Müellefât Komisyonu” gelecektir.⁵¹

⁴⁷ Zabtiye Nezâreti, Mektubî Kalemi, BOA, Y. PRK. ZB, 6/19.

⁴⁸ Vahapoğlu, *Osmanlı’dan Günümüze*, s. 98.

⁴⁹ Vahapoğlu, *Osmanlı’dan Günümüze*, s. 149.

⁵⁰ Vahapoğlu, *Osmanlı’dan Günümüze*, s. 126-129.

⁵¹ Bayram Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1991), s. 53-54.

Osmanlı İdaresinin Ermeni Okullarına Yaklaşımı (1878-1900)

Gayrimüslim okullarının faaliyetlerinden rahatsız olan II.Abdülhamid önce 1885'te, ardından 1887'de 129. Maddenin tadilini istemiş ve Maarif Meclisi tarafından bu maddeye zeyil olacak bir nizamname hazırlanmıştır. Buna göre:

- Okullarda zararlı öğretimde bulunulmaması için ders kitaplarının Maarif Nezareti'ne bildirilmesi,
- Hükümetin bu okullardaki teftiş hakkının engelsiz icra olunması
- Kurucu ve Öğretmenlerin “hüs-n-ü sîret” sahibi olmaları şartıyla okul açılabilceği belirtilmiş ancak kanunlaşmamıştır.⁵²

Mekâtib-i Gayrimüslime ve Ecnebiye Müfettişliği

6 Mayıs 1886'da Maarif Nezareti bünyesinde Münif Paşa tarafından kurulan⁵³ bu teşkilat sayesinde ilk kez, Gayrimüslim ve yabancı okulları “Müfettiş-i mahsûsa”lar tarafından denetlenmeye başlanacaktır. Ancak, okulları denetlemek için yapılan tüm girişimler büyük tepki ve dirençle karşılanmıştır.⁵⁴

Kanunların getirdiği yükümlülüklerini yerine getirmek istemeyen bu okullar ruhsatsız olarak faaliyetlerini sürdürmüşlerdir.⁵⁵ 1886'da Şinayder Efendi ve Kostantinidi Paşa⁵⁶ gibi gayrimüslim tebaadan isimlerin “Umum Vilâyât-ı Şâhâne Mekâtib-i Gayrimüslime ve Ecnebiye Baş Müfettişliği”ne tayin edilmesi de ilginçtir. Ancak Abdülhamid kısa bir süre sonra, bu görevin bir müslüman tarafından yapılmasını emreder.⁵⁷ Uzun yıllar çok dar bir kadro ile çalışan kurumun vilayet teşkilatlanması da eksik kalmıştır.⁵⁸

1890'dan sonra Osmanlı devlet memurlarının Ermeni okullarına âni baskınlar yaptıkları, zaman zaman okullarda gizli çete yapılanmalarının bulunduğu, okulların kapatılıp, ilgili yönetici ya da öğretmenlerin

⁵² Mutlu, *Osmanlı Devleti'nde*, s. 27; Maarif Nizamnamesi'nin 129. Maddesinin yerine geçmek üzere hazırlanmış layihanın tam metni bu eserde bulunmaktadır.

⁵³ Haydaroğlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda*, s. 81; Kodaman, *Abdülhamid Devri*, s. 31-35.

⁵⁴ Bilal Eryılmaz, *Osmanlı Devleti'nde Millet Sistemi* (İstanbul: Ağaç Yayınları, 1992), s. 79; Eryılmaz, *Gayrimüslim Tabaanın*, s. 176.

⁵⁵ Melek Öksüz, “Osmanlı Topraklarında Hukuki Statü Arayışı ve Varlık Mücadelesinde Amerikan Kurumları”, *History Studies*, Vol. 2/1 (2010), s. 147-187.

⁵⁶ Uygur Kocabaşoğlu, *Kendi Belgeleriyle Anadolu'daki Amerika* (İstanbul: Arba Yayınları, 1989), s. 120.

⁵⁷ Kodaman, *Abdülhamid Devri*, s. 53.

⁵⁸ Mutlu, *Osmanlı Devleti'nde*, s. 374.

tutuklandığına rastlanmaktadır. ⁵⁹ 1893’de alınan bir kararla, “Heyet-i Vükelâ”nın izin vermediği hiçbir okula Maarif Nezareti’nin ruhsat veremeyeceği hükme bağlandı. ⁶⁰

13 Aralık 1896 yılında yürürlüğe giren “Vilâyât-ı Şâhâne Maarif Müdürlerinin Vezâifini Mübeyyin Tâlîmat’ta Maarif müdürlerinin görevleri, yetkileri ve sorumlulukları belirlenirken cemaat okullarındaki denetleme kıstasları açıklanmaktadır:

- Yabancı ve Gayrimüslim okullarının bir ruhsata bağlı olmaları
- Gayrimüslim okullarında Türkçe derslerinin okutulması
- Türkçe bilen öğretmen azlığı nedeniyle, -şimdilik- sadece kasabalarda bulunan rüştiyelerde okutulması ve yaygınlaştırılması
- Okul programı ve Ders kitaplarının Maarif Müdürleri tarafından tasdik edileceği
- Yabancıların açacakları okullar için “irâde-i seniyye” alınması
- Gayrimüslimler tarafından açılacak okulların bulunacağı yerde yeterli nüfusun bulunup bulunmadığının araştırılması istenmektedir. ⁶¹

129. Maddenin boşluklarını doldurma amacındaki bu talimatname ile hareket edilmeye çalışılmıştır. ⁶² Vilâyet Maarif Meclisleri’nde, nüfus oranına bakılmaksızın Gayrimüslim üyelerin de bulunmasına imkân sağlanmıştır. ⁶³

Mekâtîb-i Gayrimüslime ve Ecnebiye Müfettişliği Nizamnâmesi⁶⁴

“Mekâtîb-i Gayrimüslime ve Ecnebiye Müfettişliği Nizamnâmesi” ana hatları aşağıda listelenen iki bölüm ve 19 maddeden oluşur:

- Tüm okulların eğitim işleri Maarif Nezareti tarafından belirlenecektir. (Madde 4)
- Eskiden açılmış ve halen faal olan okullardan ruhsatı bulunanlar, müfettiş vasıtasıyla bunu beyan edecekler, ruhsatı olmayanlar da en geç 6 ay

⁵⁹ Somel, “Osmanlı Ermenilerinde”, s. 13.

⁶⁰ Teyfur Erdoğan, “Maarif-i Umumiye Nezareti Teşkilatı”, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi* (1995), s. 250.

⁶¹ Somel, “Osmanlı Ermenilerinde”, s. 158.

⁶² Mutlu, *Osmanlı Devleti’nde*, s. 31-32.

⁶³ Ertuğrul, *Kültürümüzü Etkileyen*, s. 98.

⁶⁴ BOA, Y.PRK.MF. 1/63, 6.9.1888 (Transkripsiyonu için Bkz. EK-1)

Osmanlı İdaresinin Ermeni Okullarına Yaklaşımı (1878-1900)

içinde almış olacaktırlar. Eğer bu süre sonunda hâlâ ruhsatsız olarak devam eden okul tespit edilirse hemen kapatılacaktır. (Madde 6 ve 17)

- Gayrimüslim veya Yabancılar tarafında yeni bir okul açılmak istendiğinde önce Maarif Nezâreti'ne başvurulacaktır. Maarif Nizamnâmesinin 129. Maddesindeki şartlara göre muamele yapılacaktır. Öğretmenlerin özgeçmişleri ve diplomaları sunulacaktır. Yapılan incelemelere göre açılması uygun görülen okullar için Bâb-ı Âlî'den onay alınarak ilgililere tebliğ edilecektir. (Madde 7)

- İlk derece okullarını kendi din ve mezheplerine göre tamamlayan olgun yaşa gelmiş öğrencilerin, mensup oldukları dinin ruhânî reisleri tarafından izin belgesi verilmedikçe başka bir din veya mezhebe ait okula kaydolamaz. (Madde 8)

- Eskiden başlamış ve halen eğitimine devam eden öğrencilerin bir listesi çıkarılıp, okul bitimine kadar devlet müsadeseine tabi olurlar; Diğerleri için 8. Maddeye göre işlem yapılır. (Madde 15)

- Müslüman çocuklar hiçbir şekilde yabancı okullara kaydedilemez. (Madde 9)

- Türkçe ve Osmanlı Tarihi dersleri zorunludur. (Madde 10)

- Başka bir mezhepten öğrenciler din derslerine katılmak zorunda değildir. (Madde 11)

- Din dersleri ilgili Ruhânî reislerin onayından geçmiş olmalıdır. (Madde 12)

- Okullar tarafından müfettişlere her türlü kolaylık gösterilecektir. (Madde 5)

- Okullarda din, devlet ve saltanat aleyhine muzır neşriyat engellenecektir. (Madde 3 ve 18)

- Okullarda mevcut kurallara aykırı bir durum tespit edildiğinde gerekli uyarı yapılacaktır; düzeltilmezse okul kapatılacaktır. (Madde 13)

- Muzır faaliyeti destekleyen yönetici veya öğretmenler görevlerinden alınacak ve kanuna göre cezalandırılacaktır. (Madde 14)

Layihalar

III.Selim'e sunulan layihalar gibi, II.Abdülhamid de dönemin devlet adamlarından bu konuda çeşitli raporlar hazırlamalarını istemiş olmasına rağmen bunları uygulayacak ne ekonomik, ne de siyasi güç bulunamamıştır.

Osmanlı İdaresinin Ermeni Okullarına Yaklaşımı (1878-1900)

Bunların başlıcaları⁶⁵ :

- 1889: Mehmed Ferid Paşa⁶⁶
- 1891 ve 1894: Ahmed Zühdü Paşa⁶⁷
- 1892: Mihran Boyacıyan⁶⁸
- 1898: Ahmet Şakir Paşa⁶⁹
- Ahmed Cevdet Paşa⁷⁰
- Kâmil Paşa

Raporlardaki ortak hususlar:

1. Sıkı denetim yapılması
2. Osmanlı Tarihi ve Türkçe derslerinin zorunlu hale getirilmesi
3. Müslüman öğrencilerin yabancı okullara gitmesinin engellenmesi
4. Devlete ait okulların ve eğitim bütçesinin artırılması
5. Öğretmen seçimine itina gösterilmesi

Ahmet Zühdü Paşa'nın 1894'te sunduğu rapora göre, ülkedeki 413 yabancı ve 4547 Gayrimüslim okulundan sadece 498 tanesi (%10) ruhsatlıdır.⁷¹

⁶⁵ Haydaroglu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda*, s. 32.

⁶⁶ Avlonyalı Mehmet Ferid Paşa, Konya Valisi olduğu dönemde yaptığı çalışmalarla takdir edilmiş ve Abdülhamid döneminde 1903-1908 yıllarında uzun süre Sadrazam olarak görev yapmıştır.

⁶⁷ 1891-1902 yılları arasında Maarif Nazırlığı yapan Zühdü Paşa raporunda: 1-Yabancı fesadlarına ve tahriklerine engel olmak için, gayrimüslim kasaba ve köylerdeki okullarda yabancı öğretmenlerin bulundurulmaması, 2-Tebaa-i Osmaniye evlâdının bu okullara gönderilmemesi, 3-Gayrimüslimlerin okullarında Osmanlı dilinin zorunlu tutulması, 4-Teftiş işlemlerinin sık yapılması, 5-Maarif bütçelerinin artırılması dile getirilmiştir. Haydaroglu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda*, s. 35-36; Rapor hakkındaki detaylı inceleme için bkz. Atillâ Çetin, "Maarif Nâzırı Ahmed Zühdü Paşa'nın Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Yabancı Okullar hakkında raporu", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, Sayı. 10-11 (Ayrıbasım) (1983), s. 189-219.

⁶⁸ 1892'de Beyrut vilâyeti Kudüs mutasarrıflığında kaymakam olarak görev yapan Mihran Boyacıyan'ın bir Ermeni olarak Osmanlı Devleti aleyhindeki faaliyetlere çözüm önerileri üretmesi dikkat çekicidir. Mihran Boyacıyan raporunun özellikle Beyrut'taki "yabancı okullar"la ilgili kısmının detayları için bkz. Haydaroglu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda*, s. 34-35.

⁶⁹ 1880-1890 Rusya'da Petersburg Büyükelçiliği görevinde bulunmuş olan Şakir Paşa'nın Anadolu Vilayetleri Umum Islahat Müfettişi iken "Mabeyn-i Hümayun"a gönderdiği bu rapor yabancı okulların etkisini kırmak ve Osmanlı eğitim kurumlarının ıslahı için öneriler içerir. Bkz. Haydaroglu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda*, s. 37-38.

⁷⁰ Ortaya çıkan sıkıntılara karşı çare arayan dönemin önemli devlet adamlarından Cevdet Paşa, gayrimüslimleri Türklere ısındırmanın gerekliliğine inanır ve onlara Türkçeyi öğretmenin önemine değinir. Bkz.

Eryılmaz, *Gayrimüslim Tebaanın*, s. 50.

Avlonyalı Ferid Paşa Layihası⁷²

Osmanlı ülkesinde bulunan Gayrimüslim vatandaşlar tarafından kurulan okullarda devlet menfaatlerinin aleyhinde muzır programlar uygulandığının bilindiği; bu konuda tedbir alınması için İzzeddin Bey'in başkanlığında ekibe üye olarak dâhil olan dönemin Şûra-yı Devlet azasından, Mehmed Ferîd bin Mustafa⁷³'nın, konunun mahiyet ve hakikatine dair bazı mülâhazalarını arz etmek amacıyla kaleme aldığı rapordur.

Gayrimüslim okullarının muzır faaliyetlerinin zaten eskiden beri bilinegelen birşey olduğunu, 1286 Maarif Nizamnâmesi'nin bu nedenle yayımlandığını, ancak bunun pratiğe dökülmesinin zamana bırakıldığı, özellikle Avrupa devletlerinin teşvikiyle kurulmuş olan yabancı okulların, nizamnâmenin gereklerini yerine getirmek konusunda olumlu bir yaklaşım göstermediklerini, bu yüzden de sorunun Sultan II.Abdülhamid'in zamanına kadar böylece uzayıp geldiğini ifade eder. Bu okulların teftişi konusunun Maarif Nizamnâmesi'nin Gayrimüslim ve Yabancı okullarla ilgili (129.) bölümü ile mümkün olabileceği halde Maarif Nezareti'nin bu konuda gerektiği gibi bir tedbir alamadığını, bu okulların memleketin faydasıyla hiç başdaşmayan bir şekilde girdiklerini belirtir.

Özellikle yabancı okulların amacının, Osmanlı tebaasındaki gayrimüslimlerin fikirlerini bozmak olduğunu, bu okullardan mezun olanların birçoğunun daha sonra öğretmen olarak aynı kurumlarda görev yapmasıyla, bu devlet karşıtı fikirler artık öyle bir noktaya erişmiştir ki; sadece muzır kitapları engellemeye çalışmak gibi tedbirlerin işe yaraması da mümkün gözükmemektedir. Neşriyat engellense ve her okulda ahlâkına güvenilir birer memur bulundurulsa bile, diğerlerinin söz ve davranışlarıyla yine zararlı telkinlerine devam edeceklerdir.

⁷¹ Sezen Kılıç, Cumhuriyet Döneminde Yabancı Okullar (1923-1938), *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Sayı 61, Cilt. 21 (2005).

⁷² “Gayr-i müslim mekteplerinde muzır dersler okutulduğundan alınması gereken tedbirler” BOA, Y.PRK.ŞD. 1/30, 29.5.1889, (Transkripsiyonu için Bkz. EK-2).

⁷³ 1884'te Şûra-yı Devlet Tanzimat Dairesi azası olarak atanan ve 1903-1908 arasında mutlakiyet döneminin son sadrazamı olarak görev yapan Avlonyalı Mehmed Ferid Paşa'nın Konya valiliği sırasında eğitim alanında yaptığı faaliyetleri ve layihalarla saraya önerdiği görüşleri için bkz. Abdülhamit Kırmızı, “Usûl-i Tadrîs Hâlâ Tarz-ı Kadîm Üzre: Konya Valisi Ferid Paşa'nın Eğitimi İslah Çalışmaları”, *Dîvân Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, Sayı. 19, s. 195-230 (2005).

Osmanlı İdaresinin Ermeni Okullarına Yaklaşımı (1878-1900)

Maarif Nizamnâmesi'nin özel okullarla ilgili hükümlerinde, ihtiyaçlara ve siyasî usule göre bir düzenleme yaparak, vilayetlerin birçoğunda, o bölgenin diline aşına olan Maarif Müdürü ve Müfettiş görevlendirilmeli; ayrıca, kurulacak öğretmen okullarında devlete bağlı öğretmenler yetiştirilmeli, bunun ardından da, sözkonusu okullarda gayrimüslim öğretmen istihdamının önüne geçilmelidir. Bunun yanında, öğrencilerin bu okullara ilgisini azaltmak için Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye ile Hukuk Mektebinin biran önce ıslah edilmesi önerilmiştir.

12 yıl sonra, Avlonyalı Ferid Paşa'nın Konya Valisi olarak görev yaptığı dönemde Bâb-ı Âlî'ye gönderdiği 25.9.1901 tarihli raporunda:

“..Mekâtib-i mezkurenin ekseri Rum ve bazıları Ermeni etfâline mahsus olub, tedrîsât ve telkinat-ı muzırır vukubulmamasına nihayet derecede itina kılınmakta ve sırf kısm-ı ibtidaîye mahsus olanlardan maada hemen umumunda lisan-ı Türkî dahi talim olunmaktadır.”⁷⁴

şeklinde ifadeleriyle en azından Konya için “asayişin berkemal” olduğu anlaşılrsa da, konu hakkındaki hassasiyetin XX. Yüzyıl başında da aynen devam ettiği gözlenmektedir.

Nüfus ve Okullaşma oranları

Osmanlı Devleti'nde Nüfusun Cemaatlere Göre Dağılımı (1897) ⁷⁵				
	Erkek	Kadın	Toplam	%
Müslüman	7.499.798	6.612.147	14.111.945	74,1
Rum	1.341.049	1.228.863	2.569.912	13,5
Ermeni	546.030	496.344	1.042.374	5,5
Bulgar	449.286	380.903	830.189	4,4
Katolik	65.912	54.567	120.479	0,6
Yahudi	117.767	97.658	215.425	1,1

⁷⁴ BOA, Y.PRK.UM. 56/21, 25.9.1901, içinde: Kırmızı, “Usûl-i Tedrîs”, s. 228-229.

⁷⁵ Kaynak: İstatistik Umumi İdaresi, Devlet-i Aliyye-i Osmaniye 1313 Senesine Mahsus İstatistik-i Umumisi, s. 16 içinde: Eryılmaz, *Millet Sistemi*, s. 51.

Osmanlı İdaresinin Ermeni Okullarına Yaklaşımı (1878-1900)

Protestan	22.963	21.397	44.360	0,2
Latin	12.280	10.055	22.335	0,1
Maruni	15.262	17.154	32.416	0,2
Keldani	3.866	1.902	5.768	0,1
Süryani	19.500	16.054	35.554	0,2
Kıpti	10.309	9.241	19.550	0,1
Toplam	10.104.022	8.946.285	19.050.307	100,0

Ermeni Patrikhanesi'ne göre 1882 yılında, Osmanlı sınırları dâhilindeki Ermeni nüfusunun 2.600.000 olduğu iddia edilir.⁷⁶

1895-1897	Okul
İbtidaiye	5.982
Rüşdiye	687
İdadi	70
Toplam	6.739

6.739 Gayrimüslim okulundan 653'ü (% 10) Ermenilere aittir.⁷⁷ Rüşdiyelerde okuyan Müslüman öğrenci sayısının (31.000) nüfusa oranı sadece % 0,2 iken, Gayrimüslimlerde bu oran % 3'tür, yani Müslümanlara nazaran 13 kat daha fazladır.⁷⁸

Sonuç

Etnik ve dinî çeşitlilik açısından oldukça farklı unsurları bünyesinde barındıran Osmanlı İmparatorluğu, Fransız ihtilalinin getirdiği milliyetçilik ve bağımsızlık akımlarının yıkıcı etkilerine karşı direnmeye çalışıyordu. Misyoner okulları ile başlayan ve yerli Gayrimüslim okulları ile devam eden faaliyetler, devletin de eğitimde modernleşmeye dönük girişimler yapmasına sebep olmuştur. Bu süreç hem gelişimin, hem de klasik millet sisteminde bir ayrışmanın yaşandığı dönem olmuştur.

⁷⁶ Balakian, *The Burning Tigris*, s. 51.

⁷⁷ Eryılmaz, *Gayrimüslim Tebaanın*, s. 177-178.

⁷⁸ Salâhi R. Sonyel, *Minorities and the destruction of the Ottoman Empire* (Ankara: Turkish Historical Society Printing House, 1993), s. 243; Mutlu, *Osmanlı Devleti'nde*, s. 375.

İmparatorluğun ana gövdesinde konumlanmış olan Ermeni milletinin açtığı okullardaki milliyetçi yapılanmalar Devlet yönetiminde rahatsızlık oluşturmuş, bunun sonucunda özellikle 1869'dan sonra bir denetim ve mücadele süreci başlamıştır. Yapılan kânuni düzenlemelerin etkili olduğunu söylemek oldukça güçtür. Ermeni okulları, 1878 sonrasındaki ortaya çıkan ayrılıkçı örgütleri destekleyen kurumlar olarak görülmüş, bu nedenle, yüzyılın son çeyreğinde önceki dönemlere nazaran çok daha yoğun bir devlet denetimine maruz kalmışlardır.

Konuyla ilgili şu ana kadar yapılan çalışmalarda, hâlâ, bu okulların Ermeni toplumunu çağın gereklerine göre eğitip-geliştirmeyi mi hedefledikleri; yoksa pek çok tarihçi ve siyaset bilimcinin iddia ettiği gibi “Osmanlı Devleti’ni yıkmak” amacına dönük mü çalıştıklarını gösterebilecek nesnel verilere dayalı bir çalışmanın eksikliği farkedilmektedir.⁷⁹ Konunun “genel”liği, Ermenilerle ilgili “özel”le karışınca da, varsayımlar ve günümüz siyasetinde de karşılık bulan etkileri nedeniyle, “ne olduğu”ndan ziyade “ne olması istendiği” boyutuyla ele alınmış gözükmektedir. Ermeni isyanları mı okulları etkiledi; yoksa okullardaki “devlet karşıtı” faaliyetler mi isyanları besledi? bu tartışmaya açık bir konu olmayı sürdürecektir. Osmanlı Arşivi’ndeki belgelerin genelinde sadece okulların eğitim dışı zararlı faaliyetleri hakkında bilgi edinilebildiği için konuyu daha geniş çaplı olarak inceleyebilmek de zorlaşmaktadır.⁸⁰

Abdülhamid dönemindeki layihaların bir strateji belirleme noktasındaki önemi tartışılmaz; ancak, bu raporların hazırlanmasında devletin üst düzey yöneticilerinin yanında Ermeni toplumunu yakından tanıyan, beklentilerini ve arzularını tanımlayabilecek, modern anlamdaki sosyolog ya da siyaset psikologları rolünü oynayabilecek kişiler de olabilseydi; alınan tedbirler de aynı oranda başarılı sonuçlar doğurabilirdi. Belki de bu yüzden, raporlardaki tavsiyelerle oluşan yeni düzenlemelerin pek çoğu, -ekonomik ve siyasî nedenlerin de etkisiyle- uygulama imkânı bulamamıştır.

Ermeni isyanlarının filizlendiği 1878 sonrası dönemde Gayrimüslim okullarında daha etkin ve sonuç alıcı bir metod ve politika oluşabilseydi, acaba 1915 tehciri ile sonuçlanan büyük kopma yaşanır mıydı? Tarih “gelecekle ilgili bir bilim” ise, -en azından bugünün sorunlarını çözebilmek için- bu soruya cevap verebilmek için çalışmaya devam etmeliyiz.

⁷⁹ Ermeni örgütleri, isyanları ve son olarak 1915 tehcirini ele alan ikincil kaynakların pek çoğunda, Ermeni okullarından tek bir paragrafla bile bahsedilmemesi çok ilginçtir. Bunun yanında sadece “gayrimüslim ve yabancı okulları”nı ele alan çalışmalarda ise bu okulların “devleti yıkmak amacıyla kurulmuş birer fitne yuvası” olduğu tezi, (ilk grupla çelişerek de olsa) özellikle vurgulanır.

⁸⁰ Haydaroğlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda*, s. 22; Mutlu, *Osmanlı Devleti'nde*, s. 3.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri: HR.SYS, 2789/8, HR. SYS, 2788/23, Y.A.HUS, 213/62, Y.EE, 71/85-1, Y.PRK.MF, 1/63, Y.PRK.ŞD, 1/30, Y.PRK.ZB, 6/19.

- AYDEMİR, Filiz ÖZKAN, *Salnamelere Göre Balıkesir'de Eğitim ve Eğitim Kurumları (1876'dan 1908'e)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Balıkesir Üniversitesi (2009)
- BALAKIAN, Peter, *The Burning Tigris: The Armenian Genocide and America's Response* (Newyork: HarperCollins e-books, 2003)
- BEBİROĞLU, Murat, *Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslim Nizamnameleri*, Haz. Cahit Külekçi (İstanbul: Akademi Matbaası, 2008)
- BİLGİ, Nejdet, *Ermeni Tehciri ve Boğazlıyan Kaymakamı Mehmed Kemal Bey'in Yargılanması* (Ankara: KÖKSAV, 1999)
- BOURNOUTIAN, George A., *Ermeni Tarihi*, Çev. Ohannes Kılıçdağı (İstanbul: Aras Yayıncılık, 2011)
- CAHEN, Cl., “Zimme” *İslâm Ansiklopedisi*, 13.Cilt, 566-571 (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1986)
- ÇETİN, Atillâ, “Maarif Nâzırı Ahmed Zühdü Paşa'nın Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Yabancı Okullar hakkında raporu”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 10-11, s.189-219 (1983)
- ERDOĞDU, Teyfur, “Maarif-i Umumiye Nezareti Teşkilatı”, *A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, s. 247-285 (1995)
- ERHAN, Çağrı, “Ottoman official attitudes towards American Missionaries”, *International Conference on The United States and the Middle East: Cultural Encounters*, Yale University (December 2000)
- ERTUĞRUL, Halit, *Kültürümüzü Etkileyen Okullar* (İstanbul: Nesil Yayınları, 2010)
- ERYILMAZ, Bilal, *Osmanlı Devleti'nde Millet Sistemi* (İstanbul: Ağaç Yayınları, 1992)
- _____, *Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslim Tebanın Yönetimi* (İstanbul: Risale Yayınları, 1996)
- FINDLEY, Carter V., *Modern Türkiye Tarihi (1789-2007)*, Çev. Güneş Ayas (İstanbul: Timaş Yayınları, 2011)

Osmanlı İdaresinin Ermeni Okullarına Yaklaşımı (1878-1900)

- FINKEL, Caroline, *Rüyadan İmparatorluğa Osmanlı*, Çev. Zülal Kılıç (İstanbul: Timaş Yayınları, 2010)
- HAYDAROĞLU, İlknur POLAT, *Osmanlı İmparatorluğu'nda yabancı okullar* (Ankara: Ocak Yayınları, 1993)
- İNALCIK, Halil, *The Ottoman Empire: The Classical Age 1300-1600* (London: Phoenix, 1997)
- KARACAKAYA, Recep, *Kaynakçalı Ermeni meselesi kronolojisi (1878-1923)* (İstanbul: Başbakanlık Basımevi, 2001)
- KENANOĞLU, M. Macit, *Osmanlı Millet Sistemi* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2001)
- KESKİNKILIÇ, Erdoğan, “Biblelands Arşivi ve Osmanlı Topraklarında İngiliz Misyoner Evangelist Faaliyetleri”, *Akademik Araştırmalar Dergisi*, Cilt. 10, No. 37, s. 102-120 (Haziran 2008)
- KILIÇ, Sezen, “Cumhuriyet Döneminde Yabancı Okullar (1923-1938)”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt. 21, Sayı. 61 (Mart 2005)
- KIRMIZI, Abdülhamit, “Usûl-i Tedrîs Hâlâ Tarz-ı Kadîm Üzre: Konya Valisi Ferid Paşa'nın Eğitimi Islah Çalışmaları”, *Dîvân Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, Sayı 19, s. 195-230 (2005)
- KOCABAŞOĞLU, Uygur, *Kendi Belgeleriyle Anadolu'daki Amerika* (İstanbul: Arba Yayınları, 1989)
- KODAMAN, Bayram, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1991)
- McCARTHY, Justin, *Ölüm ve Sürgün*, Çev. Bilge Umar (İstanbul: İnkılâp, 1998)
- MUTLU, Şamil, *Osmanlı Devleti'nde Misyoner Okulları* (İstanbul: Gökkuşe Yayınları, 2005)
- ÖKSÜZ, Melek, “Osmanlı Topraklarında Hukuki Statü Arayışı ve Varlık Mücadelesinde Amerikan Kurumları”, *History Studies*, Cilt. 2/1, s. 147-187 (2010)
- ÖNEY, Celal, *II. Abdülhamid Döneminde Anadolu'da meydana gelen Ermeni isyanlarında Amerikan misyoner okullarının rolü*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Balıkesir Üniversitesi (2010)
- ÖZEL, Ahmet, “Gayrimüslim”, *İslâm Ansiklopedisi*, Cilt. 13, s. 418-427 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1996)

Osmanlı İdaresinin Ermeni Okullarına Yaklaşımı (1878-1900)

- PAYASLIAN, Simon, *United States Policy Toward the Armenian Question and the Armenian Genocide* (Newyork: Palgrave Macmillan, 2005)
- *Salnâme-i Devleti-i Âliyye-i Osmaniyye: 1305* (Dersaadet: Mahmut Bey Matbaası, 1305/1889)
- *Salnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiye: 1316* (Dersaadet: Asır Matbaası, 1316/1900)
- SARINAY, Yusuf (Haz.), *Osmanlı belgelerinde Ermeni-Fransız ilişkileri (1879-1918)* (Ankara: Başbakanlık Basımevi, 2002)
- _____, *Osmanlı belgelerinde Ermeni-İngiliz ilişkileri (1845-1890)* (Ankara: Başbakanlık Basımevi, 2004)
- SOMEL, Selçuk Akşin, *The modernization of public education in the Ottoman Empire, 1839-1908* (Leiden: Brill, 2001)
- _____, “Osmanlı Ermenilerinde Kültür Modernleşmesi, Cemaat Okulları ve Abdülhamid Rejimi” içinde: *İmparatorluğun Çöküş Döneminde Osmanlı Ermenileri* (İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2011)
- SONYEL, Salâhi R., *Minorities and the destruction of the Ottoman Empire* (Ankara: Turkish Historical Society Printing House, 1993)
- ŞAHİN, Recep, *Türk İdarelerinin Ermeni Politikaları* (İstanbul: Ötüken Yayınları, 1988)
- TAŞDEMİRCİ, Ersoy, *Türk Eğitim Tarihinde Azınlık Okulları ve Yabancı Okullar, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Sayı. 10* (2001)
- VAHAPOĞLU, Hidayet, *Osmanlı'dan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okullar* (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1997)

EK-1

Mekâtib-i Gayrimüslime ve Ecnebiye Müfettişliği Nizamnâmesidir⁸¹

Fasl-ı Evvel

Birinci Madde: Dersaâdet Mekâtib-i Gayrimüslime ve ecnebiye Müfettişliği Maârif Nezâret-i celîlesine merbûttur.

İkinci Madde: Müfettiş-i Mekâtib-i Gayrimüslime ve ecnebiyeyi imkan derecesinde teftîş ve ahvâl-i dâhiliyyelerini tahkîk ve mükemmel bir umûmî defterini tanzim ve Nezâretin nazar-ı itla'na takdîm edecektir.

Üçüncü Madde: Mekâtib-i Gayrimüslime ve ecnebiyede okutturulan kitâbların münderecâtında, din-ü devlet ve menâfi'-i Saltanat-ı seniyye aleyhine muzır ibârât bulunup bulunmadığını bilmek ve ona göre muzırâtı tahakkuk edenlerin, mekteblere idhal olunmamasına ve iyâde-i talebede bulundurulmamasına hasr-ı nazar teftîş ve nezâret etmek için evvelâ beher sene mekâtibde hitam-ı tatil ile açılacağı zamanda beher-i mektebde okutturulacak kitapların velev ki tebdil olunmamış bulunsun, encümen-i teftîş ve muayeneye verilip tedkîk ve program tasdik ettirildikten sonra mekteplerde tadrîsine me'zûniyet verilecektir.

Dördüncü Madde: Hangi din ve mezhep ve milleten ve teb'âdan olur ise olsun, Mekâtib-i Gayrimüslime ve ecnebiyenin muamelât-ı tadrîsiyesi Maârif Nezâret-i celîlesinin nizâmâtına tâbî' olacaktır.

Beşinci Madde: Müfettişin vazife-i nizâmiyesi dahilinde ifâ' edeceği tedkikât ve tahkîkat için Mekâtib-i Gayrimüslime ve ecnebiyeden her birisine mürâcaât ettikçe bu babda vukû' bulacak es'ileye mekâtib müdür ve rüesâ'ları tarafından evcibe-i muktazi verilecek ve mekâtibin gerek dershâne ve kitapları ve gerek sâir mahalleri muayene ve teftîş olunmak lazım gelir ise müfettişe küşad edilecek velhasıl teftîşin her cihetine irâe-i muvafakat ve teshîlât olunup,

⁸¹ BOA, Y.PRK.MF, 1/63, 6.9.1888.

Fasl-ı Sâni

Altıncı Madde: Mekâtib-i Gayrimüslime ve ecnebiye iki kısım i'tibâr olunacaktır. Birincisi mine'l kadîm küşad olunup el'an muâmele-i tedrisiye ifâ kılınan ve ikincisi ba'de mâ ruhsat-ı resmiye ile açılması istid'â edilecek olan mekteplerdir. Mezkur mekteplerden evvelce ruhsat verilmiş olanların, ruhsatnameleri müfettiş vasıtasıyla Meclis-i Maarif'e verilip tedkik ve tasdik etdirilecek ve ruhsatnamesi olmayanlar ale'l usul ruhsatname almak için işbu nizamnâmenin neşrinden altı aya kadar mekteb sahibleri Maarif Nezareti'ne istid'â takdimine mecbur olacak ve tarih-i mezkurdan sonra böyle bir istid'â takdim olunmadığı ve yine mektebde tedrisâta devam olunmakta bulunduğu müfettiş vasıtasıyla tahakkuk eder ise, muâmelât-ı nizâmiyesi icra olununcaya kadar bu mâkule mektepler kat'iyen sedd ü bend edilecektir.

Yedinci Madde: Gayrimüslim olan teb'a-i Devlet-i Âliyye ve ecnebiye tarafından Dersaadet'te millî ve husûsî mekteb küşâdı istenildiği halde evvelâ Maârif Nezâret-i celîlesine istid'â takdim olunacak ve açılacak mekteb müceddeden mi bina ve inşa edilecektir, yoksa mevcut ve ma'mûr bir hâne daimî veya muvakkat olarak mekteb haline mi tahvil kılınacaktır burası ve Maârif Nizamnâmesinin yüz yirmi dokuzuncu maddesinde muayyen olan şurût-ı ruhsatdan başka tesis edilecek mektebin mahalli ve leylî veya nehârî olacağı ve şâkirdâne eksa edilecek elbisenin nev'i ve şekli ve merâtib-i tahsîliye esâsına nisbetle mektebin derecâtı ve okuturulacak kitabların programı tasrîh ve beyan kılınacak ve mektebde ecnebi ve teb'adan kaçır muallim bulundurulacak ise tâbi'iyet ve san'at ve sanatını mübeyyin ve mensub oldukları devâirden musaddık birer terceme-i hâl varakaları dahi vermeğe mecbur olacaktır. Mezkur istid'â Maârif Nezareti'nce nazar-ı dikkate alınıp mahallen ve şeklen ve siyâseten bu misüllü mektebin küşâdında mahzur olmadığı resmen ta'yîn ve tahakkuk etdikden ve muâmelât-ı lâzimesi bi'l-icra irâde-i seniyye-i Hazret-i Pâdişahî istihsali için Bâb-ı Âlî'ye arz olunacak ve Nezâretin me'zûniyeti dahilinde olanlar için re'sen ruhsat verilip müfettiş vasıtasıyla müdür ve müessislere tebliğ kılınacaktır.

Sekizinci Madde: Gerek evvelce küşad olunmuş ve gerek bâ irade-i seniyye müceddeden küşad olunacak ecnebi ve gayrimüslim mekteplerinin müessisleri hangi mezhebden ise o mezhebe mensub gayrimüslim teb'a-i şâhâne

evlâdını her yaşta mekteblerine kabul edebileceklerdir. Ancak diğer mezâhib-i Hıristiyanıye ve Müseviyede bulunan erkek ve kız çocukları kendi milletlerine mahsus derece-i evvelî mekteblerinde okuyub usûl ve vezâif-i dîniyelerini öğrenerek rüesa-yı ruhaniyelerinden şehâdetnâme olmadıkca ve sinn-i temyîze dâhil olmadıkca diğer sınıf-ı mezhebde bulunan mekâtib-i gayrimüslimeye ve ecnebiyeye kabul olunmayacaktır.

Dokuzuncu Madde: İslâm erkek ve kız çocuklarının ne yaşda bulunur ise bulunsun ecnebi mekteblerine alınmaları memnu'dur. Hilâf-ı memnu'iyet kabul edilmiş olanlar velilerine ve olmadığı halde diğer mahalle yerleştirilmek üzere zâbitaya teslim edilecektir.

Onuncu Madde: Mekâtib-i mezkûrede tebean Hazret-i Mülûkâne evlâdından olan şakirdâna Türkçe okuyub yazmak ta'limi ve hakikatı vechiyle târih-i Osmânî tadrîsi mecburi olacaktır.

Onbirinci Madde: Mekâtib-i gayrimüslime ve ecnebiyede diyânete müteallik olarak okutdurulacak dersler mektebin müteallik olduğu mezhebe mensûb olmak lâzım gelib, muhtelif mezhebde bulunan gayrimüslim şakirdân o derslerde bulunmayacaktır.

Onikinci Madde: Mekâtib-i Gayrimüslime ve ecnebiyede mezhebe müteallik okunacak dersler, o mezhebin rüesâ-yı rûhâniyyesi ve fûnûna ait bulunanlar Maârif Nezâreti tarafından tasdik olunmadıkca kabul edilmeyecektir.

Onüçüncü Madde: Mekâtib-i Gayrimüslime ve ecnebiyede hilâf-ı nizâm bir hâl ve hareket görüldüğü suretde tashih-i muamele olunması müfettiş vasıtasıyla resmen mekteb idâresine tahriren ihtâr olunacak ve isgâ edilmediği halde mekteb hükûmet ma'rifetiyle sedd ettirilecektir.

Ondördüncü Madde: Mekâtib-i Gayrimüslime ve ecnebiyede dîn-i İslâm ve hukûk-u mukaddese ve meşrûa hazret-i padişâhî ve menâfi'-i Devlet-i Âlîyye aleyhinde ve ecnebi politikasını tervîc yolunda kütüb-i muzıra tadrîsi ve hafiyen mektebe idhâl ve iyâde-i şakirdânda isti'mâl etdiren ve şakirdâna şifâhen efkâr-i fâside ilkâ eyleyen müdir ve muallimler derece-i töhmetlerine göre mektebden ihrac olunduktan başka haklarında mecâzât-ı kanuniye icrâ' edilecektir.

Onbeşinci Madde : Mekâtib-i Gayrimüslime ve ecnebiyede el'yevm mevcut olan şâkirdân müfettiş vasıtasıyla sebt-i defter edilerek bunlardan sekizinci madde ahkâmına muhâlif olarak evvelce alınıp kendilerinde ahlakca emniyet ve terakkiyat-ı ilmiyyede gayret-i meşhur olan teb'a-i Devlet-i Âliyye etfal-i gayrimüslimesinin müddet-i tedrisiyelerinin hitamına kadar mektebde kalmaları Hükümet-i seniyyenin müsâdesine menût olmak üzere ba'de mâ mekâtib-i mezkûreye alınacak şâkirdân tamamıyla işbu nizamnâme ahkâmına tevfiken kabul olunacaktır.

Onaltıncı Madde: Teb'a-i gayrimüslime-i şâhânedan mekâtib-i Gayrimüslime ve ecnebiyede bulunmuş ve bulunacak olan zükûr şâkirdân ale'l umûm ve ale'l itlâk fes giyecek ve müdir ve muallimlerine karşı rüsûm-i ihtidâmiyede âdât-ı milliyelerini icra eylemek mecburiyetine mekteb idaresince asla hâlel getirilmeyecektir.

Onyedinci Madde: İrade-i seniyyesi şerefsudûr etmeksizin hiç bir ecnebi mektebi müceddeden küşad olunamayacağı gibi, ruhsat-ı resmiyesi istihsâl olunarak kadîmen ve hâdisen açılmış olan ecnebi mekâtib-i milliye ve hususiyesi işbu nizamnâme hükmünce şerâit-i lazımeye tevfi-k-i muâmele edilerek hüviyetini isbât ile altı ay zarfında ruhsatı hâvî fermân-ı âli istihsal olunmadıkça ta'til edilecektir.

Onsekizinci Madde: Gerek burada tab' olunan ve gerek Avrupa'dan matbu' olarak gelmiş bulunan kitaplardan mekâtib-i gayrimüslime ve ecnebiyede okutdurulanlar gerçi encümen-i teftiş ve muayeneye tasdik etdirildikten sonra tedrisine cevaz verilür ise de bunların haricinde mekâtib-i ecnebiye namına Dersaadet'e gelen ve mekâtibin kütübhanelerinde bulundurulan kitaplarda ale'l aaleb şer'an ve siyâseten muzır kitaplar bulunageldiğinden ders kitaplarından mâada mekâtib-i ecnebiye namına ne kadar kitap gelir ise Rüsûmât Emânetinden Maârif Nezâretine bi'l-irsal müfettiş vasıtasıyla Encümen-i mezkûrde muâyene ve teftiş ve münderecâtı muzırâtdan hali olduğu tasdik etdirilmedikce mektebe verilmeyip Maârifte hıfz kılınacaktır.

Ondokuzuncu Madde: Mekâtib-i Gayrimüslime ve ecnebiyeden her birisinin dış kapısı üzerinde o mektebin nev'i, yani millî veya hususî olduğu ve müessesenin ismi ve mektebin hangi millete mensub idüğü celî hat ile Türkçe ve o milletin lisân-ı hurûfu ile yazılı birer levha asılacaktır.

EK-2 Avlonyalı Mehmed Ferid Paşa Lâyhâsı⁸²

مملکت محروسه بادشاهیہ متوطنہ اقوام غیر مسلمہ کے ساتھ سلطنت میں یہ مفہم یہ وغیر امتداد کا ذریعہ تہ رہا نہ و دوماً ولایتی مباحث علیٰ یوں لفظاً ضابطہ کو
معارفہ نظامہ ساریک تصدیقی فرمانہ بیوسلہ و یوکا بنی ڈھندہ ڈاؤسی برسی غلامیہ بکلیک تحتہ ریاستہ کلک ایدہ قومیسو نہ چاکراری دخی ماکو اولیہ
اولیہ جہ نعلی قریناً قومیسو نہ تھیں مذکورہ با مقبولہ عرصہ اولیہ طبعی ہونے اورچ سوہ سادہ ہوسلہ تک ماہیت و حقیقتہ ذر بہہ ہادہ نظامہ ہا
عرضہ جرات اولیہ
تو کہ تھیں غیر مسلمہ تک مکاتبہ خصوصاً نہ نسا یوکا ا نکار ہرہ یک اسکی برسی ولویہ ہوا کہ دقتہ دخی نظر دقتہ عالیہ اولیہ سکا ہائے نا یقی ایم
ا حکام باقی اولیہ معارف نظامہ ساریک تراویہ و فقط واسطہ ذی سبب تکھڑی نظامہ سادہ سکا تک موقع فعلی ایضاً حرکتہ تریکیہ ہونہ تعلیم
ایرسلہ اولیہ حالہ مکاتبہ جنیہ یہ ملحدہ نہ ڈاؤسی ایک تک مکاتبہ عمومیہ تک ترتیبہ دکن دی عرصہ ساریک عرصہ ہا دیشہ ہا قدر آخر ایدہ ہونہ ڈاؤسی
اقوام مختلفہ کنہی با ساریہ قارہ ہا ہر طرفہ شوقیاتہ خارجہ دخی منظمی اولیہ ہا ساریک صورتہ تکبہ ناسیہ نتیجہ
واقعا ہونکہ تھیں و کیک اجابہ ایدہ ساریک ساریک ساریک تکبہ ناسیہ معارف نظامہ ساریک مکاتبہ خصوصاً نہ نسا اولیہ ہونہ اہلی حکام
ایک مکاتبہ نسا ہا کہ معارف نظامہ ساریک اولیہ حقیقتہ ترتیبہ حقیقتہ آخر ایدہ ہونہ مکاتبہ جنیہ و ہر ساریہ نہ اصول ترتیبہ ساریک مکاتبہ سادہ فی الواقع
اولیہ ہونہ ہر ساریک دیکھ دیکھ و ساریک ساریک ساریک ہا ہر طرفہ ہا ہر ساریہ ہا ساریک ساریک ساریک ساریک ساریک ساریک ساریک ساریک ساریک
در ہونہ اولیہ قدر مکاتبہ ہا ہر ساریک ساریک ساریک ساریک ساریک ساریک ساریک ساریک ساریک ساریک ساریک ساریک ساریک ساریک ساریک
ڈاؤسی ما ا لہ ساریہ جنابہ ہا ہر ساریک ساریک ساریک ساریک ساریک ساریک ساریک ساریک ساریک ساریک ساریک ساریک ساریک ساریک ساریک
ہا ہر ساریک
ا نکار ایدہ جنابہ عصیتہ ساریک
ایلیہ اولیہ ہا ہر ساریک
تدقیہ و تدقیہ ہا ہر ساریک
شہدہ مکاتبہ جنیہ ہا ہر ساریک
تا ہر اولیہ مکاتبہ ہا ہر ساریک
ا شہادہ ایدہ ہا ہر ساریک
اولیہ ہر ماہ ہا ہر ساریک
ہا ہر ساریک
مکتبہ جنیہ نظر تھیں ساریک
ایرلیک کی عینہ ساریک

⁸² BOA, Y.PRK.ŞD, 1/30, 29.5.1889.

Memâlik-i Mahrûse-i padişahîde mütevattın akvâm-ı gayrımüslime mekteplerinde menâfi'-i saltanat-ı seniyyeye muzır programlar ittihaz ile tedrisâta devâm olduğu ma'lûm-u âlî buyurulmakla, ihtiyaca göre Maârif Nizamnâmesi'nin ta'dîli fermân buyurulmuş ve buna mebni Dâhiliye Dâiresi Reisi İzzeddin Bey'in taht-ı riyâsetinde teşkil eden komisyona çâkerleri dahi me'mur olmuş olup bimennihî teâla karîben komisyonun netice-i müzâkerâtı bâ mazbata arz olunmak tabî'i bulunmuş ise de sevk-i sadâkatle bu meselenin mâhiyet ve hakikatine dâir bazı mülâhazât-ı kâsırının arzına cüret olunur.

Şöyle ki teba-i gayrımüslimenin mekâtib-i husûsiyede neşr eyledikleri efkâr-ı muzır pek eski birşey olup, bu hâl vaktiyle dahi nazar-ı dikkatimi câlib olarak seksen altı tarihinde el'yevm ahkâmı bâki olan Maârif Nizamnâmesi neşr olunmuş ve fakat vesâit ve esbâbın fikdânî cihetiyle Nizamnâme ahkâmının mevki'-i fiile îsâli hareket-i tedriciye usulüne ta'lîk edilmiş olduğu halde, mekâtib-i ecnebiyyeye mürâcaatdan vâreste edecek mekâtib-i umumiyenin tertib ve küşadı asr-ı maârif-hasr-ı hazret-i padişâhîye kadar te'ehhür edüb bundan ötürü akvâm-ı muhtelife kendi başlarına kalarak ve bir taraftan teşvîkât-ı hariciyye dahi münzamm olarak istedikleri surette mektepler tesis etmiş idi.

Vâkı'a bu mekâtibin teftişi ve gerek ecânibin açtığı medâris-i mütenevyanın tahdîd-i tesfîratı Maârif Nizamnâmesi'nin mekâtib-i hususiyeye dair olan faslının icra-yı ahkâmı ile mümkün iken, ne çare ki Maarif Nezareti ol babda hakkıyla bir tedbir-i müfid ittihaz edemeyüb mekâtib-i ecnebiyye ve Hıristiyanıyyenin usûl-i terbiyesi, memleketin menâfiıyla kâbil-i te'lif olmayacak bir şekle girdiği; ve mesela Rumelihisarı'nda Protestanlar tarafından açılarak, Bulgaristan emâretinde müstahdem memurînin ekserisini tehiyye eden Rober Kolej derecesinde on kadar mekteb açılarak, bir kaç vilâyetin terbiye-i umumiyesi ifsâd edildiği ve mekâsid ü mefasid-i münteşirenin ehemmiyetine karşı serf'an tedâbir-i münâsibe ittihazına dair mukaddema irâde-i seniyye-i cenâb-ı mülkdârî şereftealluk eylediği halde yine iş neticesiz kalmıştır.

Halbuki mekâtib-i ecnebiyye-i mezkûre bilâd-ı cesimiyyenin ekserisinde yerli mekteplerinden ziyade tekessür ü ta'ammüm edüb bunların ise hülâsa-i maksadları teb'a-i Hazret-i Padişâhînin tağyîr-i efkârıyla ecânibin asabiyyet-i siyasiyesini tevsî'den başka birşey olmadığı ve teb'a-i devletin, İngiliz ve Fransız ile İtalyan ve Rum ile Vlah lisanlarında tedris-i ulûm eyleyen evlâdı sonraları yine bu mekteplerde muallimlik ile kabul edilerek mekâtib-i

ecnebiyyeden telakki eyledikleri lisan ve efkar bu suretle yayılıb iş bi-hakkın şâyân-ı tedkîk ve ta'cîl bir hâle gelmiştir.

Şimdi mekâtib-i ecnebiyyeyi, Devlet-i Âliyyenin marzî-i âlîsine muvâfık harekete davet etmek üzere taharri-i tedâbir olunması ve her biri birer devletin himaye-i manevîyesine tâbi' olan mekâtib-i mezkûrenin, memâlik-i mahrûsenin lisan ve âdâtına muhalif olarak neşr eyledikleri elsine-i ecnebiyyenin tahdîd-i te'sîri ehem ise de, siyaseten Bâb-ı Âlî'nin istikmâl edebileceği bu tedâbir dahi istihsâl-i maksad için kâfi değildir. Çünkü mekâtib-i ecnebiyye ve Hıristiyanıyye bu derece ziyâdeleştikten sonra her mektebde ahlakına itimad olunur birer memur bulundurulmak mümkün olsa ve devletce tertib edilecek program haricinde kütüb ve resâilin tadrîsi sahihen men' edilse bile hissiyât-ı beşeriyye üzerinde icrâ-yı hüküm ve tasarruf müstehîl olmak hasebiyle muallimlerin talebeye şifâhen telkînât-ı muzırca icra etmeyeceklerini emniyet altına almak mümkün olamayacağı ve hatta Fransa hükümeti Cizvit mektebelerini nazar-ı teftiş altına aldığı halde yine maksad ve emeli hilafında çocukların terbiyesine devam olunduğunu görerek bilâhere bunların seddine ibtidâr eylediği gibi aynı mesele İtalya ve Almanya'da dahi cereyân ettiği cihetle mekâtib-i ecnebiyye-i mevcûdeye gına gösterecek başka bir çarenin ittihâzı lâzımeden bulunmuştur.

nesak-ı vahid üzere tertîbi ve vilâyât-ı şâhânenin ekserisine lisân-ı âşina maarif müdürüyle müfettiş ve muhakkık ta'yîni ve memurîn-i mezkûre marifetiyle bi-hakkın icrâ olunacak teftişin bir esas-ı sâlîme rabtı ve umum mekâtibe muallim yetiştirmek için Dersaadet ve taşraların bilâd-ı cesîmiyesinde birer muhtelit dâr'ul muallimîn tesis ve oradan yetiştirilecek muallimlere şehâdetnâmeler i'tasıyla bunların gayrisinin muallim ve daskallık istihdamının yavaş yavaş men'i çaresinin istihsalı ve mekâtib-i âliyyeye mahrec olan i'dâfîler nizâmen muhtelit mekâtibden olmakla, programca ve hey'et-i ta'limiyece gerçekten ikdârıyla halkı ecnebi ve gayr-i müsîlim mekteplerine müracaatdan müstağni edecek derece-i kifâyede ikmâl-i intizâmı ve bunların mümkün olduğu kadar leylî olması ve mekâtib-i âliyenin İzmir, Selanik ve Beyrut gibi kesretle ecnebi mektebi bulunan mahallere de ta'mîmiyle ihtiyâc-ı teb'anın teshîli ve Hıristiyan çocukların Atina vesair mahallerde olan dârü'l fünûnlara azîmete mecbur kalmamaları maksadıyla Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye ile hukuk mektebinin serîan ıslâh-ı ahvâliyle programlarının ta'dîli maddeleri görülmüştür.

Fi'l vâki' tedâbir-i mezkûrenin ittihâzı masrafa muhtâc ise de, aşâr ve vergi üzerinden alınagelen hisse-i iâne epeyce değerli bir miktarda olup, ta'dâd olunan tedâbir ve müessesâtı fiile getirmeğe kifâyet edeceği ve me'a zâlik kifâyet etmediği suretde bile hazine-i devletden maârif tahsîsâtına bir az şeyin zammıyla ikmâl-i kûsûr mümkün olacağı ve bu suret tensîb ve ihtiyâr buyrulur ise müessesât-ı mezkûrenin kemâ-hiye-hakkihâ idâme ve terakkiyâtını te'mîn edecek nezâret-i müessire ve sahîha te'sîsi lüzûmu müstağni-i tekrâr bulunmuşdur.

İhyâ-yı mülk ü devlet ve te'min-i mehâsin-i marifet hususunda masrûf olan himmet ü inâyet bülend-mertebet cenab-ı tâcdâri müşkilât-ı meşhûdeye galebe edüb muhafaza-i meâli edeceği ümidi kavî ve duâ-yı devâm-ı ömr ü şevket-i hazret-i hilâfetpenâhi sermaye-i iftihâr-ı nâmütenâhi olduğu muhât-ı ilm-i âlî buyuruldukda ol bâbda ve kâtibe-i ahvâlde emr u fermân hazret-i veliyy'ül emr ve'l ihsân efendimiz hazretlerindir. Fî selh-i Rebi'ül-evvel 1306.

Şûra-yı Devlet azasından kulları Mehmed Ferîd bin Mustafa